

Data from written sources and results of the newest archaeological studies have shown that Bosphorus maintained allied relations with its western neighbours, which gave it a military support from their side. Annexation of the Lower Don reaches by the Sarmatians (Prokhorovtsy) caused falling away of the Tanais. In Asia the Sirakians subdued the part of Maeotian tribes, which led to formation of the Maeoto-Sirakian alliance. Backed by that alliance, the Maeotian tribes often acted against Bosphorus. As a result of that struggle the last Spartokids have lost almost all their lands in that region. The view advanced by Yu. M. Desyatchikov on the attack of the Satarches on the Bosphorus frontiers in Asia is not confirmed by sources. The struggle of Bosphorus frontiers in Asia is not confirmed by sources. The struggle of Bosphorus against the tribes on its south-eastern boundaries was a varying success.

The Taurican Scythians utterly defeated by Diophantus ceased to render military support to Bosphorus, which made Perisad V to give its rule to Mithridates Eupatorus. As a result of that the Scythians headed by Saumak made a state upheaval.

Одержано 16.06.92.

ЗАРУБИНЕЦЬКА ТА ПОМОРСЬКА КУЛЬТУРИ: (порівняльний аналіз керамічних комплексів)

С. П. Пачкова

Стаття присвячена питанню співвідношення зарубинецької та поморської (поморсько-кляшевої) культур, розглянутому за результатами статистично-порівняльного аналізу глиняного посуду. Поморська культура не тільки передувала зарубинецькій за часом, але на Прип'ятському Поліссі була її субстратом.

На початку 60-х років вийшла з друку стаття Ю. В. Кухаренка, в якій він доводив, що зарубинецька культура не мала генетичних коренів у автохтонному середовищі, а сформувалась внаслідок міграцій племен поморської культури, найбільш східні пам'ятки якої зафіксовані у верхів'ях Прип'яті і Західного Бугу¹. Ця ідея була визнана у працях ряду авторів, але вони порізно оцінювали внесок поморської культури у генезис зарубинецької. Деякі з них, слідом за польськими вченими, поділяють поморську культуру на дві — саме поморську та культуру кляшевих поховань (кляшеву). Так, В. В. Седов не заперечує, що формування зарубинецької культури є наслідком взаємодії прийшлих племен, носіїв поморської та кляшевої культур, з місцевим населенням — милоградськими племенами на півночі та скіфськими на півдні. При цьому поморську культуру цей автор розглядає як балтську за етносом, а кляшеву — як протослов'янську². Є. В. Максимов віддає пріоритет у формуванні зарубинецької культури автохтонним племенам Полісся та Подніпров'я, але слідом за Ю. В. Кухаренком спочатку не заперечував значний пізньопоморсько-лужицький вплив на поліський регіон зарубинецької культури і значно менший на середньодніпровський³. Згодом він відзначав, що на Прип'яті наявні риси пізньопоморської культури, а на Середньому Дніпрі чіткіші елементи кляшевої культури⁴. З концепцією Ю. В. Кухаренка про поморське походження зарубинецької культури в Поліссі у свій час повністю погоджувалась К. В. Каспарова, підтверджуючи її аналогіями різних категорій археологічного матеріалу, але головним чином це стосувалось глиняного посуду. Культурно-типологічна спадкосність поморської та зарубинецької культур, на її погляд, найвиразніше виявилася лише у поліській групі, де вона доповнюється до того ж надійним хронологічним зв'язком⁵. Але в якийсь час дослідниця приєднувалася до думки про

© С. П. ПАЧКОВА, 1995

відсутність безпосереднього хронологічного зв'язку між поморськими та зарубинецькими пам'ятками Полісся⁶.

Проте, як показав досвід зміни хронологічних схем латенського та передримського періодів за останні півстоліття, встановлення «надійних і безпосередніх хронологічних зв'язків» має великий ступінь суб'єктивності і разом з періодичним переглядом хронології призводить іноді до корінних змін поглядів деяких учених всупереч наочній культурно-типологічній близькості археологічних матеріалів. Повне заперечення участі поморської культури в етногенезі зарубинецької знайшло відображення в розробках В. Є. Єременка⁷, які базуються на погляді про відсутність хронологічної спадкоємності цих культур, на чому цей автор наполягає всупереч деяким археологічним фактам з різних регіонів поморської культури⁸. О. М. Обломський, навпаки, визнає велику участь поморсько-кleshевої культури у формуванні зарубинецької, зокрема її верхньодніпровського варіанту. Він вважає, що більшість форм посудин І фази зарубинецької культури знаходять безпосередні аналогії у матеріалах поморсько-кleshевих могильників Мазовії і Підляшшя⁹.

Проблемою участі поморсько-кleshевої культури в етногенезі зарубинецької з успіхом займалися і польські дослідники. Так, Т. Домбровська відводить незначну роль поморській культурі в цьому процесі. Вона вважає, що головний внесок зробило місцеве населення попередніх культур¹⁰. А. Невенгловський, навпаки, відзначає великий внесок поморсько-кleshевої культури в генезис зарубинецької¹¹.

Таким чином, короткий огляд думок ряду вчених про участь поморської культури в етногенезі зарубинецької показує досить широкий спектр розбіжностей. У зв'язку з цим я пропоную ще один варіант вирішення цієї проблеми, а саме, за допомогою статистичних методів провести порівняльний аналіз керамічних комплексів з поморських і кleshевих могильників з матеріалами зарубинецької культури. Подібний підхід до вирішення цього питання вже знайшов відображення в моїх розробках, де для порівняння з зарубинецькими були використані матеріали лише кleshевих могильників Мазовії і Українського та Білоруського Полісся¹².

У запропонованій праці джерелознавча база доповнена керамічною вибіркою з поморських могильників Польського Помор'я (Ігжична, Терезин, Маринець, Пасиконе, Ромб, Непочоловице, Милошево, Суходул, Сопешин, Сохачев-Троянув, Бжикув, Рихловице, Богучице, Заборово, Михалково), датованих останнім періодом гальштату (На D) та частково латенським часом (LA, LB, LC)¹³ (рис. 1).

В археологічній літературі дискутується питання належності поморської і кleshевої культур до однієї чи різних культур. Досвід проведення порівняльного аналізу посуду з поховань, здійснених за поморським та кleshевим обрядами, з підрахунками кількісних співвідношень класифікаційних груп, запропонованих Т. Венгржинович¹⁴, призвів її до висновку, що за стилістикою посуду виборки, які порівнювались, суттєво різняться між собою і це з урахуванням великих розбіжностей в поховальному обряді дозволяє говорити про дві різні культури — поморської та кleshевих поховань. З критикою її висновків виступив С. Чопек, який також виконав подібну роботу, але дійшов протилежного висновку, а саме про значну типологічну близькість посуду з поховань, здійснених за поморським та кleshевим обрядом¹⁵. З свого боку відзначаю, що ознаки, виділені Т. Венгржинович для типологічної класифікації, недостатні для виявлення типологічної різноманітності посуду, що аналізується. Ці ознаки, в основному, працюють на його структурний поділ. Крім того зовсім недостатньо виявити різницю, потрібно ще вірно оцінити її значущість. Для цього можна скористатися методом кількісних аналогій, що ґрунтується на наслідках порівняння тих самих категорій археологічного матеріалу інших культур (їх варіантів і груп) як синхронних, так і діахронних. Завданням цього дослідження є також визначення ступіню подібності між посудом поморської, кleshевої та зарубинецької виборки і інтерпретація його значення у вирішенні питання формування та генезису зарубинецької культури.

Для виконання роботи було створено базу даних у системі «Paradox» та

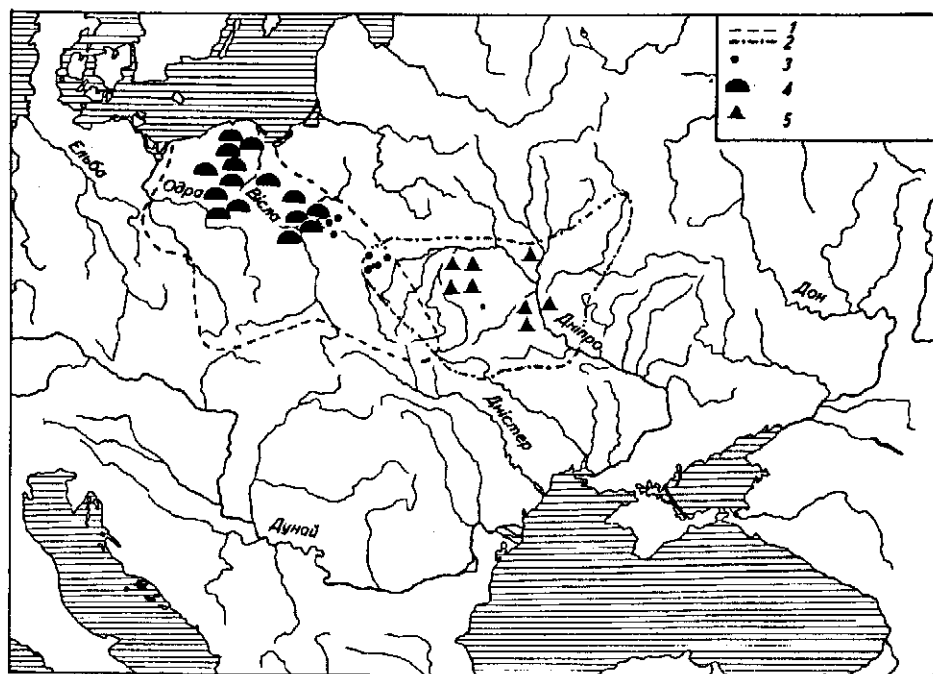

Рис. 1 Схема розміщення пам'яток зарубинецької і поморської культур:
 1 — умовні кордони поморсько-клевшевої культури, 2 — умовні кордони зарубинецької культури,
 3 — клешеві могильники, 4 — поморські могильники, 5 — основні зарубинецькі могильники.

розроблена програма її статистичної обробки на ІВМ-сумісних машинах типу АТ-286 і АТ-386.

1. Методика класифікації та типології кераміки.

Матеріали поморської, клешевої та зарубинецької виборок оброблені за єдиною схемою. Весь посуд поділено на класи (рис. 2). До класу А зараховані посудини з шийкою, плічками, нижньою частиною та денцем; до класу Б — посуд без шийок, але з плічками та нижньою частиною і денцем; до класу В — посуд з шийками, але без плічок; до класу Г — посуд тільки з нижньою частиною. Класифікація посуду провадилась за шістьма категоріями сукупності ознак: I — абсолютні розміри посудини, II — відносні розміри (пропорції), III — морфологічні ознаки, які описують лінії контуру посудини; IV — деякі технологічні ознаки, а саме характер поверхні та її колір; V — наявність орнаменту; VI — додаткові деталі, а саме наявність ручки, тобто всього 23 сукупності ознак, які дозволяють детально охарактеризувати керамічний посуд¹⁶.

На підставі градації за абсолютними та відносними розмірами посуд чітко розподіляється за категоріями та видами. За висотним показником Е (співвідношення висоти посудини до найбільшого діаметру тулуба) поділяємо посуд на 2 категорії: 1 — мископодібний за пропорціями, у якого показник Е не перевищує 0,8; 2 — горщикоподібний за пропорціями, у якого показник Е вищий за 0,8.

Мископодібний посуд поділяється на миски, супниці та чашки залежно від абсолютних розмірів посудини. У чашок діаметр вінець і загальна висота не перевищує 10 см; миски — це посудинки, що мають загальну висоту від 10 до 15 см та діаметр вінець понад 10 см; супниці — посудини вищі за 15 см. Мископодібні посудини, як правило, відкритого типу ($P1 > P3$), такі ж, у яких діаметр вінець менший за діаметр плічок, трапляються рідко ($P1 < P3$).

Горщикоподібний посуд — це корчаги, горщики, глеки, келихи, кухлі, чарки та стопки. Корчаги та горщики є з ручками та без них. Горщикоподібні посудини з ручками, розміри яких збігаються з градаціями келихів, чарок і

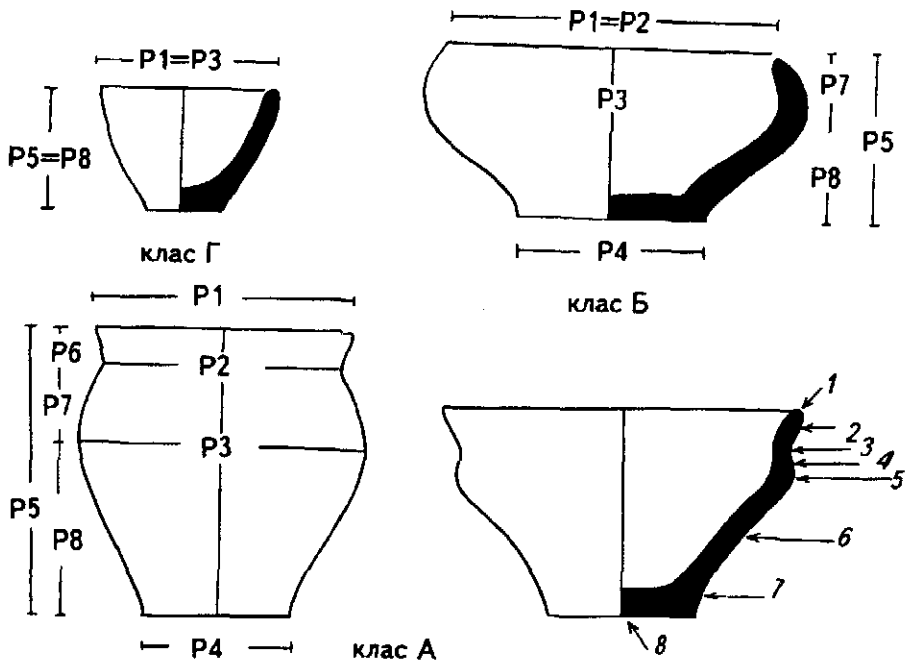

Рис. 2 Посудини класів А, Б, Г. з позначенням частин тулуба та параметрів: 1 — вінця, 2 — шийка, 3 — основа шийки, 4 — плічка, 5 — основа плічок, 6 — нижня частина посудини, 7 — придонна частина, P1 — діаметр вінця, P2 — діаметр шийки, P3 — діаметр плічок, P4 — діаметр денця, P5 — висота посудини, P6 — висота шийки, P7 — висота плічок, P8 — висота нижньої частини.

стопок, називаємо кухлями. Горщикоподібний посуд, як правило, має горловину закритого типу і лише іноді відкритого. За висотою горловини, що визначається співвідношенням висоти шийки до її діаметра, вони різні, але звичайно в межах показника А, що не перевищує 0,3. Але зустрічаються горщикоподібні з дуже високою горловиною — $A > 0,3$, чи з занадто вузькою горловиною, коли показник Г (співвідношення діаметра вінця до діаметра найбільшого розширення тулуба) становить менше 0,6 — такі посудини відносимо до глеків.

Типологія кераміки провадилась за схемами, зручними для роботи як з цілими посудинами, так і фрагментами¹⁷. У типології верхньої частини посудин класу А враховувались ознаки профілювання шийки (показник Б — сукупність II.6), профілювання плічок (показник Г — сукупність II.8) та зовнішня лінія плічок (сукупність III.17). Комбінації ознак цих сукупностей теоретично можуть утворити 48 типологічних груп. При типології верхньої частини посуду класу Б враховувались ознаки профілювання плічок та їх зовнішня лінія, комбінації яких дають 16 типологічних груп. Типологія за ознаками посудини загалом провадилась з урахуванням ознак пропорцій висоти всієї посудини (показник Е — сукупність II.3), місцезнаходження основи плічок чи найбільшого розширення тулуба (показник Ж — сукупність II.4) та ознак форми тулуба (сукупність III.11), комбінація ознак яких теоретично дає 24 групи. Ця типологія придатна для посуду класів А, Б, В. Типологічні ознаки верхньої частини посудини (арабські цифри) та типологічні ознаки посудини загалом (римські цифри) визначають код типу посуду класів А, Б, В. Наприклад, горщик класу А типу 26.XIII. Тип посуду класу Г визначається за пропорціями його висоти — всього 6 груп. Типологія нижньої частини посуду однакова для всіх класів. Тут беруться до уваги ширина та форма денця (показник Д — сукупність II.10 і III.20), а також зовнішня лінія нижньої частини посудини (ознаки сукупності III.18), комбінація яких створює 64 групи. Ознаки, не враховані в типології, визначають різновиди, які доповнюють характеристику посудини.

2. Методи порівняльного аналізу кераміки.

Порівняння всіх виборок провадилося на рівні класів, категорій, видів, ознак та типів. Було використано метод підрахунку подібності двох керамічних комплексів, запропонований американськими дослідниками Д. Брейнердом і В. Робінсоном з поправкою В. Ф. Генінга¹⁸. Використаний метод розрахунку тенденції розподілу керамічних груп для з'ясування їх значення у вибірці, пам'ятці тощо. Тенденція вираховувалась як частка від поділу частковості, тобто процентного змісту певної групи посуду до норми її розподілу у порівнюваних вибірках. Норма розподілу — це середнє арифметичне суми частковостей виборок. Показник тенденції градований на 3 ступіня: нормальна — $1 \pm 0,2$, низька — $< 0,8$, висока — $> 0,8$. При розрахуванні тенденції дані від 1 екземпляра посудини до уваги не брались і на наслідках розрахунків не позначались, лише ставився знак +.

Дослідна частина складається ще з двох складових. У першій наводяться результати порівняльного аналізу посуду з могильників, що походять з території переважного поширення поморського обряду поховання, тобто з поморських, з одного боку, і з території переважного поширення поховань під клешами, тобто клешевих, з іншого боку. У другій частині подано наслідки порівняння посуду з поморських і клешевих поховань з зарубинецьким посудом.

І. Порівняльний аналіз посуду з поморських могильників з посудом з клешевих могильників.

1. *Порівняння на рівні класів та категорій* (рис. 3). Вибірки посуду з поморських та клешевих могильників мають посудини А, Б і Г класів, але їх кількісне співвідношення не однакове. Так, у поморській вибірці посуду класу А становить дві третини загальної кількості, а у клешевій — тільки половину. Але серед поморської менше посуду класу Б, а також класу Г, які в клешевій становлять відповідно одну п'яту та одну четверту частини вибірки. Тенденція розподілу посуду за класами показує, що для клешової вибірки характерним є посуд класів А та Б як мископодібних, так і горщикоподібних за пропорціями, а також мископодібні класу Г. Поморській же вибірці горщикоподібні класу Б не притаманні та можуть бути інтерпретовані як запозичені, можливо, саме з клешевих пам'яток. Загалом, міра подібності за класами посуду між поморською та клешовою вибірками висока — 82,0%. За категоріями посуду подібність також висока (81,8%), але серед посуду з клешевих могильників більше горщикоподібних, і менше мископодібних (56,7% проти 43,3%), а в поморських їх кількість майже рівна — 51% і 49%.

Такий високий ступінь схожості за класами та категоріями посуду притаманний регіонам чи групам пам'яток всередині однієї культури. Так, між регіонами зарубинецької культури відзначається висока подібність за цими показниками. Для порівняння відзначимо, що подібність за класами та

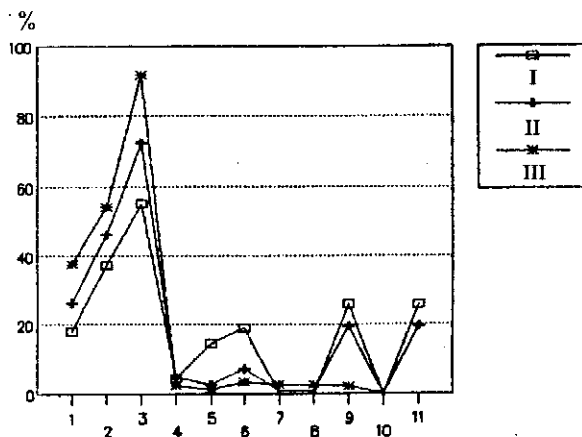

Рис. 3. Графік розподілу посуду клешової, поморської та зарубинецької виборок за категоріями та класами: I — посуд клешової вибірки, II — посуд поморської вибірки, III — посуд зарубинецької вибірки, 1 — кількість мископодібного посуду класу А, 2 — кількість горщикоподібного посуду класу А, 3 — всього посуду класу А, 4 — кількість мископодібного посуду класу Б, 5 — кількість горщикоподібного посуду класу Б, 6 — всього посуду класу Б, 7 — кількість мископодібного посуду класу Г, 8 — всього посуду класу Г, 9 — кількість мископодібного посуду класу Г, 10 — кількість горщикоподібного посуду класу Г, 11 — всього посуду класу Г.

категоріями посуду між синхронними культурами буває нижчою. Наприклад, схожість за класами між зарубинецьким та пшеворським посудом всього 60,3%, але за категоріями висока — 90,2%.

Таким чином, за класами і категоріями посуду поморські та клешеві комплекси можуть бути інтерпретовані як такі, що належать до однієї археологічної культури.

2. Порівняння за видами посуду (рис. 4). Тенденція розподілу посуду в поморській та клешевій вибірках за видами дозволяє виділити групу таких, які однаково притаманні обом вибіркам. З класу А — це лошені чашки з ручками, лошені миски без ручок, лошені супниці з ручками і без них, лошені горщики без ручок, лошені кухлі та келихи; з класу Б — лошені та нелошені миски без ручок; з класу Г — лошені миски без ручок. Посуду таких видів майже порівну у вибірках — поморській — 33,2%, клешевій — 34,2%.

Є види посуду притаманні для однієї з вибірок та відсутні або присутні в невеликій кількості в іншій. Так, у поморській вибірці за тенденцією розподілу багато нелошених мисок і супниць з ручками і без ручок, нелошених і лошених глеків з ручками і без ручок та горщиків з ручками класу А; нелошених супниць без ручок і лошених горщиків без ручок класу Б; лошених і нелошених мисок з

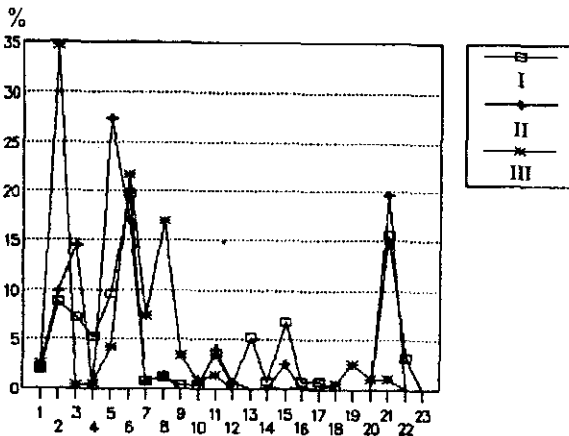

Рис. 4. Графік розподілу посуду класово за видами. I — посуд клешевої вибірки, II — посуд поморської вибірки, III — посуд зарубинецької вибірки; I — посуд класу А — 1—9: 1 — чашки, 2 — миски, 3 — супниці, 4 — корчаги, 5 — глекі, 6 — горщики, 7 — келихи, 8 — кухлі, 9 — чарки та стопки; посуд класу Б — 10—18: 10 — чашки, 11 — миски, 12 — супниці, 13 — корчаги, 14 — глекі, 15 — горщики, 16 — келихи, 17 — кухлі, 18 — чарки; посуд класу В — миски — 19; посуд класу Г — 20—23: 20 — чашки, 21 — миски, 22 — супниці, 23 — чарки.

и нелошених мисок з ручками класу Г. Вони становлять у поморській вибірці 54,9%, а клешевій — всього 14,8%. Але у клешевих могильниках значна кількість припадає на лошені миски з ручками, корчаги і нелошені горщики без ручок класу А; на нелошені корчаги і глекі без ручок, а також на нелошені горщики класу Б; на нелошені миски без ручок і супниці без ручок з лошеною та нелошеною поверхнею класу Г. Такий посуд у клешевій вибірці нараховує 51%, а в поморській — лише 11,8%. Тобто за структурою керамічні комплекси поморських і клешевих могильників відзначаються певною специфікою. Схожість між ними за видами посуду в середньому — 56,5%. Для порівняння відзначимо, що за видами посуду цей показник між зарубинецькою та пшеворською культурами нижчий — 43,5%, а між окремими регіонами зарубинецької культури є значно вищим і коливається від 63% до 72%.

Таким чином, ступінь подібності за видами посуду між поморською та клешевою вибірками за значущістю все ж ближче до внутрішньокультурного показника.

3. Порівняння посуду за окремими ознаками (рис. 5) провадилось усередині класів за категоріями посуду — окремо для мископодібного і горщикоподібного посуду.

За всіма сукупностями ознак посуд поморської та клешевої вибірок в середньому має схожість вище 80%, лише за посудом класу Б близько 70%. Найбільш вагомими відмінностями між горщиками класу А відзначаються за шириною та висотою горловини (сукупності ознак II.5 і II.7). У горщикоподібних

з поморських могильників більше посудин з дуже вузькими та високими горловинами (лицьові урни та інші види глеків), а в клешевих могильниках більше за кількістю горщикоподібних з середніми за шириною та низькими і середньовисокими горловинами. Є також відмінності і в ступені профілювання плічок (сукупність II.8). У поморському комплексі більше посуду з дуже сильно і сильно профілюваними, а у клешевому — з слабо та середньопрофільованими плічками. Значно розрізняється також и посуд класу Б і насамперед за абсолютними

розмірами. У поморському комплексі частіше трапляються мископодібні з дуже великими за діаметром вінцями, а серед клешевих таких зовсім небагато. Найвні розбіжності і за пропорціями. У посуді клешеві культури порівняно з поморською більше мископодібних з сильно профільованими шийками (сукупність II.6), а в поморській більше з вертикально поставленими та слабо профільованими. Є своєрідність і за морфологічними ознаками, насамперед в оформленні вінець (сукупність III.14). У поморських мископодібних спостерігається більше різновидів оформлення вінець, а у клешевих переважають округлі чи з напливом назовні. Горщикоподібні класу Б також розрізняються за абсолютними розмірами. Серед поморських частіше трапляються дуже високі посудини з вузьким горлом, а серед клешевих, навпаки, нижчі з ширшим горлом (сукупності ознак I.1 і I.2). Спостерігається певна специфіка і в пропорціях. У поморській вибірці переважають горщикоподібні з плічками розташованими низько чи посередині висоти посудини. Серед поморського більше посуду, плічки яких належать до високих за пропорціями. Серед клешевих, навпаки, більше нижчих за пропорціями, але з високо піднятими плічками, які належать до розряду середніх чи низьких (сукупності II.4 і II.9). Різняться посуд класу Б обох виборок і за морфологічними ознаками. Так, у клешевих посудин переважає округлий край вінець, а у поморських — горизонтально-плаский та округлий; клешеві горщики в основному нелощені, а поморські — лощені.

У посуду класу Г своєрідність виявляється в основному в пропорціях висоти та ширини денця та оформленні вінець (сукупності II.3; II.10; III.14). Посуд з клешеві вибірки більш стрункий та високий, але з ширшими денцями та округлим краєм вінець. З поморської, навпаки, приземкуватий, з вузькими денцями та різноманітними краями вінець — часто з напливом назовні чи досередини, тобто з потовщенням.

Міра схожості за ознаками між поморським та клешевим керамічними комплексами є характерною для варіантів однієї культури. Але треба відзначити, високу схожість за ознаками і між керамікою синхронних культур пізнього передримського часу, наприклад, між зарубинецьким та пшеворським посудом тощо.

4. *Зіставлення за типами.* Окремі ознаки в конкретних посудинах поєднуються по-різному, створюючи своєрідність керамічних комплексів. Сполучення постійного набору певних ознак для посуду класів А, Б, Г відоб-

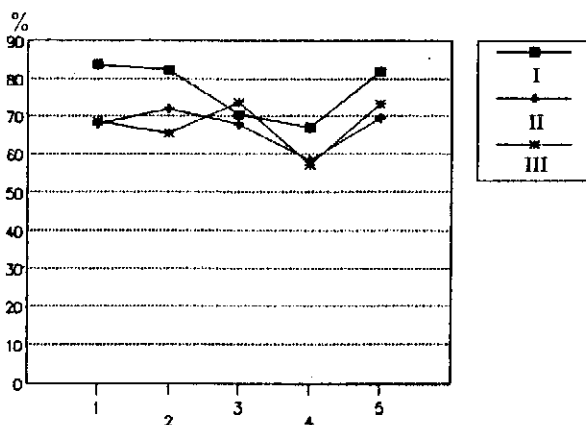

Рис. 5. Графік середнього коефіцієнта подібності за ознаками: I — поморської та клешеві виборок, II — зарубинецької та поморської виборок, III — зарубинецької та клешеві виборок: 1 — за ознаками мископодібного посуду класу А, 2 — за ознаками горщикоподібного посуду класу А, 3 — за ознаками мископодібного посуду класу Б, 4 — за ознаками горщикоподібного посуду класу Б, 5 — за ознаками мископодібного посуду класу Г.

ражено у проведеній типології, за якою виявлено багато типів як у поморській, так і клешевій виборках. За тенденцією розподілу всі типи можна поділити на такі, які характерні для однієї з виборок, тобто тільки в ній мають високу тенденцію і відсутні у другій, або є в невеликій кількості; а також на такі, які мають однаково нормальну тенденцію в обох вибірках, тобто однаково характерні для них.

Для поморської характерні мископодібний посуд класу А типів 22.III; 38.III; 42.IV; 44.IV і горщикоподібний посуд типів 38.XVI; 42.XIV; 42.XVI; мископодібні класу Б типів 2.V; 6.I, які є репрезентативними типами. У клешевій вибірці посуд таких типів трапляється рідко, а тому його можна розглядати як привнесений з поморських пам'яток. Крім них є ще велика кількість типів, які в поморській вибірці присутні в поодиноких екземплярах, а в клешевій їх немає зовсім. Всі разом у поморській вибірці вони становлять 53,6% — їх відносимо до поморського сукупного типу. У клешевій вибірці такий посуд налічує всього 8,9%.

Для клешевих могильників за тенденцією розподілу з класу А характерні мископодібні посудини типів 2.I; 18.I; 26.IV; 28.IV; 38.IV і горщикоподібні типів 34.XIV; 34.XV; 34.XVI; 37.XIV; 38.XV; 40.XIII; 40.XV; з класу Б мископодібні типів 10.I; 2.III та горщикоподібні типів 6.XIII; 6.XV; 6.XVI; 6.XVII; 10.XIII; 10.XIV; 10.XVI і з класу Г мископодібні типів II і III. Перелічені типи у поморській вибірці зустрічаються спорадично і тому можуть розглядатися як запозичені, можливо, саме з клешевих пам'яток. Крім вказаних, у клешевій вибірці є значна кількість типів, представлених поодинокими екземплярами, а серед поморських їх не зафіксовано. Перелічені типи становлять клешевий сукупний тип, загальна кількість посуду якого у клешевій вибірці 67,3% (у поморській всього 12,4%).

І нарешті, є група типів посуду, тенденція розподілу яких нормальна для обох виборок, тобто такі типи однаково характерні як для поморських, так і для клешевих могильників — тобто становлять поморсько-кleshевий сукупний тип. У класі А такими є мископодібні типу 42.III та горщикоподібні типів 26.XIV; 38.XIII; 38.XIV; 40.XVI; 42.XIII; у класі Г мископодібні типу I. Посуд цих типів представлено в обох вибірках. Але є типи, присутні по одному екземпляру в кожній з виборок, тобто також характерні для кожної з них. У поморській вибірці посуд поморсько-кleshевого сукупного типу становить 31,3%, а в клешевій — 23,4%.

Міра схожості поморського і клешевого керамічних комплексів за типами посуду становлять 43,7%. Для схожості за типами цей показник є високим і характерним для внутрішньокультурної схожості. Наприклад, схожість посуду за типами між регіонами зарубинецької культури коливається від 28% до 42,4%. А схожість за типами всіх класів посуду зарубинецької та пшеворської культур не перевищує 28%.

Розподіл сукупних типів (поморського, клешевого, поморсько-кleshевого) в обох вибірках також близький за характером розподілу сукупних типів по регіонах однієї культури, наприклад, у зарубинецькій (так, у поліському регіоні посуд поліського сукупного типу становить 38,2%, полісько-середньодніпровського сукупного типу — 20,5%, полісько-верхньодніпровського сукупного типу — 11%, середньодніпровського сукупного типу лише 3,1%, верхньодніпровського сукупного типу — 5,4%, придніпровського сукупного типу — 2,3% і, нарешті, загальнозарубинецького сукупного типу — 1%).

II Зіставлення посуду з поморських і клешевих могильників з посудом зарубинецької культури.

1. *Порівняння на рівні класів і категорій* (рис. 3). У кількісному відношенні розподіл посуду за класами в зарубинецькій вибірці порівняно з поморською та клешевою має значні розбіжності. Про зарубинецьку можна сказати, що її структуру визначає посуд класу А, який становить 91,8% всього керамічного комплексу. У поморських його трохи більше двох третин, а у клешевих — ледве більше половини. Звідси випливає, що в зарубинецькій культурі значно менше, ніж у поморській та клешевій, посуду класів Б та Г. Крім того, у поморській та клешевій вибірках на відміну від зарубинецької зовсім немає мисок класу В. Показник схожості посуду зарубинецької

культури за класами з поморською дорівнює 78,8%, з клешевою трохи нижче — 60,8%.

Порівняння структури керамічних комплексів поморської та клешевої виборок з регіональними вибірками зарубинецької культури також виявляє більшу схожість з ними поморського комплексу і насамперед за класами посуду (у межах 77—79%), порівняно з клешевою вибіркою (59—61%). Це ж стосується і показників схожості за категоріями посуду, за винятком того, що з Верхнім Подніпров'ям схожість поморської та клешевої виборок значно нижча, ніж з іншими регіонами — 58,6% між поморською вибіркою та верхньодніпровською керамікою, порівняно з 78,7% з поліською та середньодніпровською і 50% між клешевою та верхньодніпровською, порівняно з 61,3% і 60,7% з поліською та середньодніпровською.

2. *Порівняння на рівні видів посуду* (рис. 4). Подібність за видами посуду між зарубинецьким керамічним комплексом та поморським і клешевим приблизно однакова — відповідно 30,0% та 27,4%. Ці показники значно нижчі, ніж схожість за видами посуду між зарубинецькою та пшеворською культурами (43,5%) і тим більше, ніж між поморською і клешевою (56,5%). Загальними видами посуду для всіх трьох виборок є взагалі ті, які у свою чергу характерні і для поморської та клешевої виборок, тобто лошені глєки без ручок, нелощені горщики без ручок, лошені чашки з ручками у класі А. Але є такі види посуду, відзначені лише тільки у зарубинецькій і поморській вибірках — це нелощені миски без ручок, лошені і нелощені горщики з ручками, нелощені глєки без ручок і лошені глєки з ручками в класі А; лошені горщики без ручок в класі Б. Лише для зарубинецької та клешевої виборок загальними є лошені миски з ручками і лошені та нелощені корчаги з ручками, тобто трохи менше видів, ніж у поморській вибірці. Цим і пояснюється дещо більший показник схожості за видами посуду зарубинецької та поморської виборок.

Якщо проаналізувати схожість поморської та клешевої виборок за видами з посудом зарубинецьких регіонів, виявиться, — що дещо більший показник характеризує їхні зв'язки з середньодніпровським регіоном (відповідно 33,7% і 33,2%), а з іншими регіонами трохи нижче: з поліським відповідно 25,9% і 23,4%, з верхньодніпровським — 23,6% і 21,1%.

3. *Порівняння на рівні ознак* (рис. 5). Порівняння на рівні ознак проводилося за категоріями посуду по класах. У середньому за всіма виділеними ознаками, зарубинецький посуд (як загалом за культурою, так і за окремими регіонами) має трохи більшу ступінь схожості з клешевою, ніж з поморською керамікою. Показник схожості зарубинецького посуду класів А, Б, і Г за ознаками і з поморським і з клешевим варіює в межах 70% (трохи нижче, а в окремих випадках вище).

4. *Порівняння на рівні типів*. Набір типів, виділених за схемами, у зарубинецькій культурі значно більший, ніж у поморській чи клешевій. Показники схожості зарубинецької культури за типами з поморською та клешевою приблизно однакова і дорівнюють відповідно 19,3% і 21%. У зарубинецькому комплексі посуд однотипний з поморським складає 24,5%, а однотипний з клешевим дещо більше — 30,9%. Аналіз тенденції розподілу конкретних типів дозволяє зробити висновок про те, з якою з двох вибірок (поморською чи з клешевою) можна пов'язати появу того чи іншого типу в зарубинецькій культурі (якщо не брати до уваги інших можливих джерел). З поморською культурою можуть пов'язати своє походження в зарубинецькій культурі такі типи: з класу А мископодібні 22.III; 38.III і горщикоподібні 26.XIV, 38.XIV, 42.XIV, 42.XVI; з класу Б мископодібні 2.V, 6.I. З території клешевої вибірки можуть бути пов'язані з класом А типи мископодібного посуду 1.I, 2.I, 18.I, 26.IV і горщикоподібного — 34.XIV, 34.XV, 34.XVI, 38.XV, 42.XV; з класом Б мископодібні — 2.III, 10.I, горщикоподібні — 6.XIII, 10.XIII, 10.XV і з класом Г мископодібні типу III. Але є типи, які генетично можуть бути пов'язані як з територією поморських, так і з клешевих могильників. Це мископодібний посуд класу А типів 38.IV, 42.III; горщикоподібний посуд типів 38.XIII, 38.XIV, 40.XVI, 42.XIII, а також мископодібний посуд класу Г типів I і II (рис. 6, 7). Розширення кола культур для з'ясування генетичних витоків за-

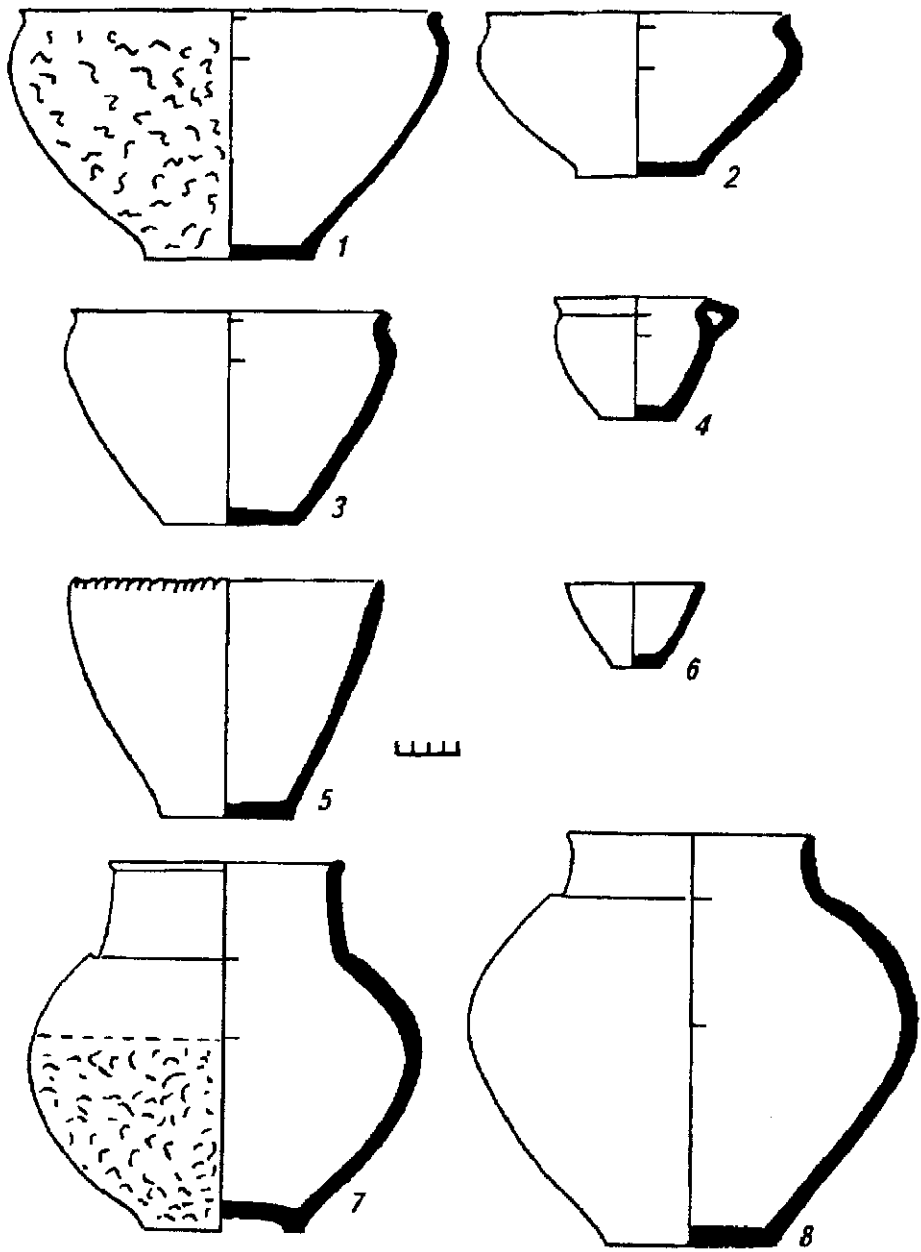

Рис. 6. Посудини з поморської та зарубинецької виборки, подібні за типологічними ознаками: 1 — Михалково, рис. 11а — клас А, тип 26.І; 2 — Чаплин, поховання 101 — клас А, тип 26.І; 3 — Михалково, рис. 8. h — клас А, тип 22.ІІІ; 4 — Пирогів, поховання 180 — клас А, тип 22.ІІІ; 5 — Михалково, рис. 11g — клас Г, тип ІІ; 6 — Велемичі ІІ, поховання 54 — клас Г, тип ІІ; 7 — Милошєво, рис. ІV.c — клас А, тип 42.ХІV; 8 — Отвержичі, поховання 63 — клас А, тип 42.ХІV.

рубинецької культури, можливо, внесе певні корективи в отримані висновки. Територія поморських і клешевих могильників перекривала зарубинецьку культуру в Поліссі. Тому теоретично саме територія поліського регіону зарубинецької культури повинна була зазнавати найбільші впливи з їхнього боку. Подібність посуду поліського регіону з поморським за типами становить 21%, а з клешевим — 24%. Відповідно посуд аналогічних з поморськими типами у Поліссі становить 25,5%, а аналогічних з клешевими — 35,9%.

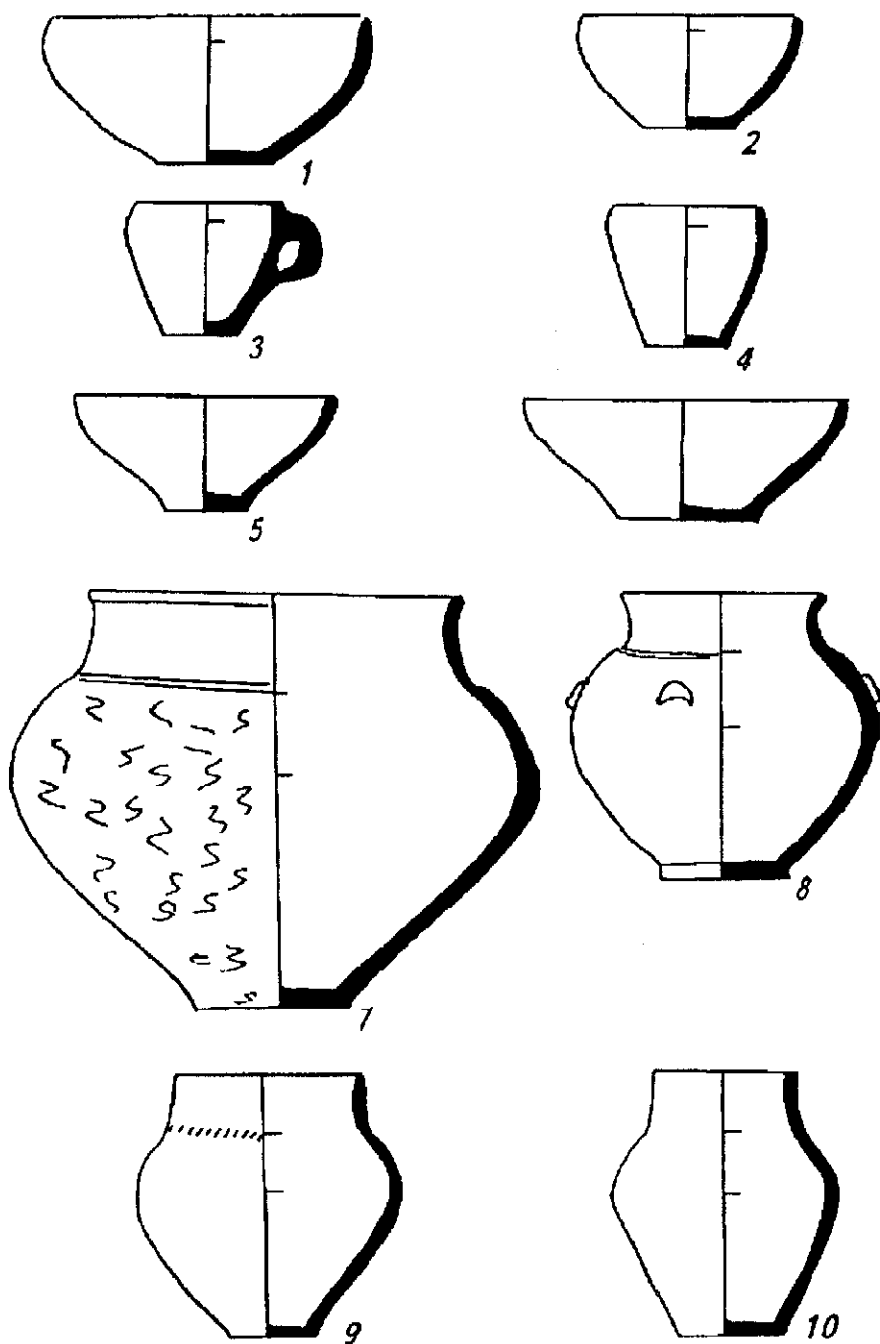

Рис. 7. Посуд з клешевих і зарубинецьких виборок, подібних за типологічними ознаками: 1 — Варшава-Грохов, поховання 129 — клас Б, тип 10.1; 2 — Велемичі II, поховання 108 — клас Б, тип 10.1; 3 — Трансбор, поховання 79 — клас Б, тип 6.XIII; 4 — Велемичі II, поховання 108 — клас Б, тип 6.XIII; 5 — Трансбор, поховання 5с — клас Г, тип I; 6 — Чаплин, поховання 189 — клас Г, тип I; 7 — Варшава-Грохов, поховання 63 — клас А, тип 42.XIV; 8 — Дівич-гора, поховання 21 — клас А, тип 42.XIV; 9 — Трансбор, поховання 103 — клас А, тип 38.XVI; 10 — Дівич-гора, поховання 22 — клас А, тип 38.XVI.

Схожість кераміки середньодніпровського регіону зарубинецької культури з поморською вибіркою за типами дещо менше і становить 18,7%, що майже повністю збігається з показником схожості з клешевою вибіркою — 18,9%. Посуду аналогічного поморському за типами на Середньому Подніпров'ї

налічується 22,6%, а подібного до клешевого — 28,9%. На формування ж керамічного комплексу верхньодніпровського варіанту поморська і клешева спільності вплинули менше, оскільки схожість за типами становить лише відповідно 7,8% і 6,5%. Кількість посуду подібного поморському у Верхньому Подніпров'ї 18%, а подібного клешевому — 16,5%.

На підставі проведеного аналізу можна дійти таких висновків:

1. У посуді з могильників з переважанням поморського обряду поховання, з одного боку, і з могильників з переважанням обряду поховань під клешами, з іншого боку, спостерігається певна своєрідність за всіма рівнями, на яких провадилося порівняння. Але кількісна міра своєрідності кераміки не дозволяє провести якісного розподілу могильників на окремі культури. Подібні кількісні показники характерні для окремих регіонів усередині однієї культури.

2. Результати, отримані при порівнянні поморської та клешевої виборок з зарубинецькою, підтверджують, розширюють і якоюсь мірою коригують висновки, опубліковані раніше. Насамперед, треба відзначити, що у формуванні керамічного комплексу зарубинецької культури є внесок поморської культури в широкому розумінні, тобто не тільки регіону переважного поширення клешевого обряду поховання, який безпосередньо сусідів з зарубинецькою культурою, але й території поморського обряду. За рядом показників саме поморський внесок міг бути навіть дещо сильнішим, на що вказує вища міра схожості за класами та за категоріями посуду. Порівняння за видами, ознаками та типами показують приблизно однаковий рівень участі різних територій поморської культури в етногенезі зарубинецької. Однак кількість посуду за типами подібного до клешевої в зарубинецькій культурі більше на 6%, ніж аналогічної у поморській.

3. Що ж стосується ступеню поморського і клешевого впливів на окремі регіони зарубинецької культури, то за більшістю показників (за категоріями, видами, і особливо типами посуду) відзначається менший внесок у верхньодніпровський регіон порівняно з поліським та середньодніпровським. Також треба відзначити, що поморський і клешевий регіони дещо інтенсивніше сприяли на формування структури середньодніпровського комплексу на рівні видів посуду порівняно з поліським на 7—10%. Але на складі типологічного ряду більше відбився вплив на Полісся, ніж на Середнє Подніпров'я. Проте і у поліському і у середньодніпровському регіонах кількісно трохи більше посуду подібного до клешевого сукупного типу.

4. Таким чином, статистичний порівняльний аналіз поморської і клешевої кераміки з зарубинецькою ще раз підтвердив висновки тих дослідників, які визнають внесок поморської культури та широкому її значенні у генезис зарубинецької культури, який щоправда був далеко не однаковий в різних регіонах. Водночас виявилась помилковість уявлень про вибірковість поморського і клешевого впливу на поліський та середньодніпровський регіони зарубинецької культури.

Примітки.

¹ Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // СА.— 1960.— № 1.— С. 289.

² Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян.— М., 1979.— С. 76.

³ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.— К., 1972.— С. 126, 127.

⁴ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура // Этнокультурная карта территории УССР в I тыс. н. э.— К., 1985.— С. 16.

⁵ Каспарова К. В. Хронология зарубинецкой культуры Припятского Полесья.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1981.— С. 6, 7; Каспарова К. В. О времени возникновения зарубинецкой культуры // Археологические вести ИИМК РАН.— СПб.— 1993.— № 2.— С. 178.

⁶ Каспарова К. В. О хронологии и связях зарубинецкой культуры // Ziemia Polska w wczesnej epoce zelaza i ich powiazania z innymi terenami (Materiały z konferencji — Pieszow, 17—20.1991).— Pieszow, 1992.— S. 229.

⁷ Еременко В. Е. Поморская культура, кельты в Южной Польше и поморская версия сло-

жения латенизированных культур // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным (Тез. докл. 4 конф. мол. ученых ИА АН СССР).— М., С. 111—113.

⁸ *Dabrowska T.* Wczesne fasy kultury przeworskiej (chronologia-zasięg-powiązania).— Warszawa, 1988.— S. 17.

⁹ *Обломский А. М.* Верхнеднепровский вариант зарубинецкой культуры.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Москва, 1983.— С. 17.

¹⁰ *Dabrowska T.* Kultura zarubinecka // *Prahistoria ziem Polskich.*— 1981.— Т. 5.— S. 323—328.

¹¹ *Neweglowski A.* Uwagi o chronologii i genezie kultur zarubineckiej przeworskiej (na marginesie artykułu K. V. Kasparyj «Zarubinecka kultura w chronologicznej systemie epoki lateńska») // *APolski*, Т. 31.— S. 209.

¹² *Пачкова С. П.* О соотношении поморско-клевшевой и зарубинецкой археологических культур по керамическим материалам // *Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami* (Materiały z konferencji — Pieszów, 17—20.09.1991), Pieszów, 1992.— S. 265—288; *Gadziwicki-Wozniak M.* Cmentarzysko luzyczko-kloszowe Warszawa-Grochów, st. Brylowczyzna // *Mat. Star.*— Т. 7.— 1961.— S. 47—110; *Kietlińska A., Miklaszewska R.* Cmentarzysko grobów kloszowych we wsi Transbor, pow. Minsk Maz // *Mat. Star.* Т. 7.— 1963.— S. 225—330; *Zawadska B.* Cmentarzysko grobów kloszowych w Warszawie-Henrikowie // *Mat. Star.*, Т. 10.— 1964.— S. 229—321; *Кухаренко Ю. В.* Памятники железного века на территории Полесья // *САИ.*— Вып. Д1—29.

¹³ *Jeziorska G.* Cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej Igrzycznej, gm. Linia // *Pomorania Antiqua.*— 1078.— Т. 8.— S.229—262; *Janikowski J.* Cmentarzysko kultury wschodniopomorskiej w Teresinie, pow. Bydgoszcz // *Pomorania Antiqua.*— 1974.— Т. 5.— S. 275—298; *Lachowicz R., Lachowicz F.* Cmentarzysko kultury pomorskiej w Maryncu, pow. Złotów, st. 1, MZP, Т. 7, 1961.— S. 85—152; *Luka L. E., Gładkowska-Rzeczycka J.* Analiza archeologiczno-antropologiczna grobów kultury pomorskiej, odkrytych w Miłoszczewie i w Niepoczolowicach w pow. Wiejherowskim // *Rocznik Gdanski*, 1958—1959, Gdansk, Т. 17—18, 1960.— S. 271—298; *Miklaszewska R.* Materiały z okresu Halsztackiego oraz z wczesnego okresu lateńskiego w dorzeczu górnej Warty i środkowej Pilicy ze zbiorów państwowego muzeum archeologicznego // *WA.*— Т. 41.— Z. 3.— 1962.— S.230—242; *Jasdzewska M.* Naczynie z ornamentyką figuralną z grobu kultury wschodniopomorskiej w Pychłowicach // *PMMAE, seria Archeologiczna*, 1987.— №34.— 1990.— S. 101—106; *Okuliczowie L. i J.* Cmentarzysko kultury pomorskiej i z okresu rzymskiego w Michałkowie, gm. Dobrzyń, woj. Włocławek // *WA*, 1976.— Т. 41.— z. 4.— S. 435—460; *Różanska H.* Sprawozdanie z badań ratowniczych na cmentarzysku w Sochaczewie-Trojanowie za lata 1959-1960 // *WA*, 1962.— Т. 28, Z. 2.— S. 174—191; *Różanska H.* Cmentarzysko z okresu lateńskiego w miejscowości Suchodul, pow. Sochaczew, st. 1 // *WA.*— Т. 35, Z. 1.— S. 52—68; *Różanska H.* Wyniki badań w 1967 r. na cmentarzysku kultury pomorskiej w Sopieszynie, pow. Włocławek, st. 1. // *WA.*— Т. 35.— Z. 1.— S. 84—91; *Różanska H.* Cmentarzysko kultury pomorskiej i grobów kloszowych we wsi Pasikonie, pow. Sochaczew // *WA*, 1976.— Т. 41.— Z. 2.— S. 139—154; *Szukała M.* Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Zaborowie, woj. Piortkowskie // *PMMAE, seria archeol.*— Т. 35.— 1988, 1990.— S. 95—100; *Wiacek B.* Cmentarzysko kultury pomorskiej w Rapiu, pow. Kartuski // *Rocznik Gdanski*, 1962.— Т. 21.— S. 265—280.

¹⁴ *Wengrzynowicz T.* Kultura grobów kloszowych na Masowszu i Podlasiu w świetle próby typologicznej klasyfikacji ceramiki // *WA*, 1988.— Т. 49 (1984).— S. 3—16.

¹⁵ *Czopek S.* Południowo-wschodnia strefa kultury pomorskiej.— Pieszów, 1992.— S. 11—13

¹⁶ *Пачкова С. П.* Вказ. праця.— С. 268, 269.— Табл. 2—3.

¹⁷ *Пачкова С. П.* Вказ. праця.— С. 269, 270.— Табл. 4—8.

¹⁸ *Генинг В. Ф.* Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // *СА.*— 1973.— № 1.— С. 114—136.

С. П. Пачкова

ЗАРУБИНЕЦКАЯ И ПОМОРСКАЯ КУЛЬТУРЫ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КЕРАМИЧЕСКИХ КОМПЛЕКСОВ

Статья посвящена выяснению вопросов соотношения могильников по преимуществу с поморским и клешевским обрядом погребений — относятся эти могильники к одной культуре или разным и имеют ли они отношение к этногенезу зарубинецкой культуры. Для решения этих вопросов привлечена керамика — наиболее массовая категория археологического материала. Для выполнения поставленных задач была создана база

данных в системе «Paradox» и разработана программа статистической обработки и сравнительного анализа подготовленных выборок керамики. Все работы проводились на JBM — совместимых машинах класса AT-286 и AT-386. Зарубинецкая выборка посуды состоит из 1569 целых сосудов из пятидесяти памятников всех регионов зарубинецкой культуры, поморская из 153 сосудов, отобранных из 15 могильников Польского Поморья, клешевая — из 248 сосудов трех могильников Мазовии и нескольких пунктов украинского и белорусского Полесья. Сравнительный анализ всех выборок проводился на уровне классов и категорий, видов, признаков и выделенных типов посуды. Был использован метод вычисления меры сходства двух комплексов и метод расчета тенденции распределения какой-либо группы керамики для выяснения ее значимости в археологическом комплексе.

Проведенный сравнительный анализ поморской и клешевой выборок позволил выявить определенное своеобразие каждой из них, которое проявляется на всех уровнях сравнения, что в какой-то мере подтверждает выводы Т. Венгржинович. Но количественная мера этого своеобразия находится в пределах, допустимых для материалов одной культуры различных ее территорий. То есть и поморская и клешевые выборки по структуре, а именно по количественному и качественному распределению в них классов, категорий и видов посуды, а также по сочетанию в них совокупных типов — набора конкретных типов, характерных для своей и сопредельной территории, вполне соответствуют одной археологической культуре, но различным ее вариантам.

По результатам сравнения поморской и клешевой выборки с выборкой зарубинецкой культуры можно сделать вывод об ощутимом вкладе поморской культуры всех ее территорий в генезис зарубинецкой культуры основных ее регионов. Но степень участия в формировании керамического комплекса верхнеднепровского варианта все же значительно ниже, чем полесского и среднеднепровского. Кроме того в среднеднепровском регионе поморский вклад сказался сильнее на структуре керамического комплекса, а в Полесье — на формирование типологического ряда посуды. Но и в Среднем Поднепровье и в Полесье в количественном отношении посуды типологически близкой клешевой несколько больше, чем посуды типологически близкой поморской.

S. P. Pachkova

ZARUBINETS AND POMORIAN CULTURES: COMPARATIVE ANALYSIS OF POTTERY ASSEMBLAGES

This paper is aimed to elucidate whether sepulchres with the Pomorian and Cleshevan rites of burial belong to the same culture or to different cultures and whether they have any relation to the ethnogenesis of Zarubinetes culture. To solve these problems we have used pottery as the most mass category of archaeological findings. To be in line with problems to be solved have created a database in system «Paradox» and developed a program for statistical processing and comparative analysis of pottery samples prepared. The works were made by JBM, compatible computers of AT-286 and AT-386 classes. The Zarubinetes sample of pottery embraced 1569 integer vessels taken out of 50 sites of all regions of Zarubinetes culture; the Pomorian sample consisted of 153 vessels taken out of 15 sepulchres of Polish Pomorie; the Cleshevan sample included 248 vessels taken out of three sepulchres in Mazovia and in some areas of Ukrainian and Byelorussian Polesie. A comparative analysis of all the samples was made at the level of classes and categories, types, attributes of identified pottery. We have used the method for estimating the degree of similarity between two assemblages and the method for estimating a tendency to distribution of either group of pottery with the aim to comprehend its significance in the archaeological assemblage.

The comparative analysis of the Pomorian and Cleshevan samples has permitted revealing definite originality of each sample observed at all stages of comparison, which anyhow confirms conclusions made by T. Vengrzhinovich. However, a quantitative measure of this originality lies in the ranges admissible for findings of the same culture in different territories. So, the structure of both the Pomorian and the Cleshevan samples, i. e. quantitative and qualitative distribution of pottery classes, categories and types in them, as well as combination of joint types (a set of specific types intrinsic to its own and contiguous territory) in them, show that the samples mentioned quite correspond to the same archaeological culture, though its different variants.

Results obtained from comparison of the Pomorian and Cleshevan samples with the Zarubinetes culture sample support the conclusion about significant contribution made by

Pomorian culture in all its territories to the genesis of Zarubincets culture in its main regions. However the measure of participation of the Upper-Dnieper variant in formation of the pottery assemblage is significantly lower than that of the Polesian and Mid-Dnieper variants. Besides, in the Mid-Dnieper region the Pomorian contribution influenced more intensively the structure of the pottery assemblage, while in Polesie — formation of a typological series of pottery. But both in the Mid-Dnieper region and in Polesie the amount of pottery typologically related to the Cleshevan one is somewhat higher than the amount of pottery typologically similar to the Pomorian one.

Одержано 17.01.95.

О СЛОЖЕНИИ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ТРАДИЦИЙ В ДРЕВНЕРУССКОЙ МЕТАЛЛООБРАБОТКЕ

Г. А. Вознесенская

Работы по изучению техники и технологии кузнечного ремесла разных древнерусских земель, осуществленные в последние десятилетия, привели исследователей к однозначному выводу о региональных различиях в производственных традициях северорусских и южнорусских земель.

Своеобразие технологических традиций в кузнечном ремесле северозападных земель Древней Руси, материальная культура которых во многом близка западнославянскому, балтскому, финно-угорскому миру, состоит в широком освоении сварных конструкций изделий из железа и стали и в значительной доле среди них трехслойного пакета. Технология трехслойного пакетирования основана на сварке в блок трех полос металла: в центре — стальная и по бокам железные. Наиболее пригодна для производства клинков ножей.

Тип узколезвийного ножа удлинённых пропорций с толстой спинкой и многослойным, чаще всего трехслойным, клинком получил широкое распространение в европейской кузнечной технике в последней четверти I тыс. н. э. Металлографическими исследованиями таковые выявлены среди кузнечных изделий, найденных на территории Англии, Северной Германии, Скандинавии, Средней и Восточной Европы¹. Л. С. Розанова, опираясь на мнение Р. С. Минасяна² о происхождении этой формы ножей из Северной Европы, приходит к выводу, что кузнечное ремесло северорусских земель, в частности, новгородское связано с североевропейскими традициями³.

Несомненен тот факт, что такие ножи характерны для кузнечной продукции тех древнерусских памятников, где фиксируется активное славяно-норманское взаимодействие. Анализ показывает, что наиболее ранние трехслойные ножи найдены при раскопках торгово-ремесленных поселений протогородского типа, возникновение и существование которых на Руси, так же как близких им торговых городов Балтийского поморья, связано с бурным развитием трансевропейских торговых связей в IX—X вв. Ножи с прямой спинкой и трехслойным клинком (вариант А1) встречаются уже в древнейших погребениях Бирки (конец VIII—IX вв.)⁴, известны они среди клинков IX в. из Хайтабу⁵. Наличие ножей с трехслойным клинком в материалах торгово-ремесленных поселений Восточной Европы (Гнездово и Сарское городище) определил еще Б. А. Колчин⁶. Дальнейшими исследованиями установлено, что трехслойный пакет был доминирующей технологической схемой в кузнечных изделиях Гнездова⁷. В торгово-ремесленном поселении Крутик у с. Городище Вологодской обл. (вторая половина IX — последняя треть X в.), предшест-

© Г. А. ВОЗНЕСЕНСКАЯ, 1995